

SZEMLE

**Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk.,
Hungarológiai és dimenzionális nyelvszemlélet
Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson**

Debrecen—Jyväskylä, 2002. 389 lap

A Jyväskylában 2001. augusztus 6-a és 10-e között megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Hatalom és kultúra” címmel megjelölt központi témaköréhez több nyelvészeti szimpózium is kapcsolódott. Ezek közül háromnak az előadásai közös kötetben jelentek meg. A „Név és kultúra” címűt Hoffmann István, „A történeti szociolingvisztika és a dialektológia kérdései” tárgy körűt Juhász Dezső, a „Nyelvi presztízs, kérdések a kisebbségi kétnyelvűségben” témáját pedig Péntek János vezette, illetőleg előadásukkal ők vezették be. A nyelv társadalmi, kulturális beágyazottsága (5) következtében a névtan, a szociolingvisztika, a dialektológia és a kisebbségi kétnyelvűség természetesen, sőt szükségszerűen kötődött az átfogó témakörhöz. Ennek a viszonynak, viszonyhálózatnak a kifejeződése az is, hogy szemléletileg erős nyomatékot kapott a nyelvhasználat — nemcsak a leíró érdekű, adatbázisú előadásokban, hanem a történeti irányultságúakban is. A viszony viszonyhálózattá tágításának indokoltságát a három szimpózium elhatárolása is bizonyítja. Tudniillik amennyire világos a megnevezett szaktudományok, szakágak (szimpóziumok szerinti) megkülönböztetése, annyira érthető az is, hogy az elhangzott előadások (az előadások témájában, szemléletében, módszerében) erősen közelítenek, sőt nemegyszer át-áthajlanak egymásba.

A magyar névtanról teljes joggal állapítja meg HOFFMANN ISTVÁN, hogy „az egyik legdinamikusabban fejlődő magyarságtudományi diszciplína” (9). Állításának nagy ívű, tömör illusztrálása, példázása után azonban az elmaradásokra, a teendőkre, a tudománytörténeti távlatú ösztönzésre fordít nagyobb figyelmet. Vitathatatlanul helyesen. Az összefoglaló kézikönyvek, újabb szintézisek, köztük egy valóban régóta várt korszerű tudománytörténeti monográfia; egy nem teljes, de legalább „egy teljességre törő névtani bibliográfia” (16) vagy egy névtani terminológiai szótár szorgalmazása egyaránt indokolt, megvalósításra megérett és arra alkalmas feladat. A terminológiai szótár egyébként a magyar nyelvtudomány egészének, minden részterületének közös adottsága, egyre láthatóbb, mindjobban érezhető hiánya. A magyar nyelvű értelmező szótárak öröndetesen gyarapodó, folyamatosan megújuló szakszótári családjában a nyelvtudományinak is meg kell jelennie. A nyelvtudomány és a nyelvhasználat érdekében egyaránt. (Ehhez legfeljebb azt fűzhetjük hozzá, hogy nyelvtudományunknak előbb-utóbb el kell kezdenie a tudománytörténet fontos, hatásos műveinek a kritikai kiadásait is.) Szerencsére arra is van példa, hogy HOFFMANN ISTVÁN cselekvésre sürgető panaszra részben máris orvoslásra talált. Az Osiris tankönyvek sorozatban ugyanis megjelent HAJDÚ MIHÁLYnak az a terjedelmes kötete (Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp., 2003.), amely egy tervezett kötetpár első részeként a személynevekről szól. Van már tehát az egyetemi, főiskolai szakos képzés számára is — tankönyvül szolgáló — szakkönyv.

Nem csak személyes meggyőződés vagy csupán érzelmi azonosulás alapján osztozhat bárki HOFFMANN ISTVÁN „álmában”, miszerint „talán az sem tartható elérhetetlen álomnak, hogy a [javasolt] közös kutatási programokból idővel kinőjön egy Kárpát-medencei névkutató intézet is” (19). Olyan tudománytörténeti szakaszban vagyunk, amikor a magyar nyelvtudomány mind több területén történik meg (azaz bontakozik ki) programszerűen, kezdeményezésekben is a Kárpát-medencei léptékre való átváltás. A Kárpát-medencei névkutató intézet józan terv tehát. Már csak azért is kijelenthetjük ezt, mert a hozzá vezető úton nem ezután kell elindulni. A kongresszusi előadásokból is többszörös bizonyítékra hivatkozhatunk. ZAICZ GÁBOR például (igaz, a kisebbségi kétnyelvűség előadásai között) a Kárpát-medence egészében vizsgálta a helységnévhasználat és a kultúrpolitika

összefüggéseit az 1950 és 1980 közötti, majd az 1980-as évekbeli és a rendszerváltás utáni időszakban (155—61); HORVÁTH KATALIN pedig Kárpátalja (Névdívat Kárpátalján, 73—7), VÖRÖS FERENC meg Szlovákia (Nyelvváltás és -tartás a keresztnévhasználat tükrében két Nyitra környéki községben, 139—53) magyar nyelvi keresztnévhasználati, -választási szokásait és változásait elemezte.

Közismert tény, hogy a névkutatás különösen adatigényes. Ezért a korszerű technikák alkalmazása, számítógépes adatbázisok kiépítése, elemző programok megszerkesztése valóban szorgalmazandó (9). Természetesen ez csak akkor nem lesz pusztán kíváncsiság és óhaj, ha támogatandónak is tekinti mindenhol mindenki, aki (pénz)eszközöket birtokol. Az előadók közül anyagának átfogó és részletes elemzését lehetővé tevő nagyobb korpusz szükségességét BÉNYEI ÁGNES (Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helynevekben, 23—9) fogalmazta meg; PÓCZOS RITA (Nyelvi kölcsönhatások a helynévrendszerekben (99—106) pedig nagy számú adat összegyűjtésével tartja lehetségesnek hipotézise bizonyítását.

A névkutatás új, illetőleg jobban kimunkálendő területei közül kiemelendő — a követhető finn gyakorlattól bátorítva — az alkalmazott névkutatás: a névtervezés és névgondozás (16). A kötetben két, utcanév-változtatásokkal foglalkozó előadás kapott helyet (BÍRÓ FERENC — KALCSÓ GYULA, Városaink főbb utcanév-változtatási tendenciái a XX. század végén, 31—42; SZULOVSKY JÁNOS, A helynevek politikumához, 107—19). Az utcanévekre irányuló hivatalos-politikai figyelem és szándék érthetővé teszi a szakmai érdeklődést, annál is inkább, mert a névtervezés, névgondozás számára a továbbra is várható változtatások nemcsak elemzési feladatot, de gyakorlati „névművelést” is jelentenek. Nem kevésbé fontos azonban annak mérlegelése, világos megjelölése sem, hogy milyen tervezési, gondozási területek veendőek számban először, tehát itt és most a magyar névállományban.

A *névhasználat* terminus két előadásban jelenik meg hangsúlyosan. Az egyik HAJDÚ MIHÁLYÉ (Névlélektan, 43—72): „A névhangulat kialakulásának oka nem mindig nyelvi, hanem sokszor társadalmi, *névhasználati* [a kiemelés tőlem — P. F.]. Attól függően, hogy mikor és kik körében válik egy név gyakorivá, jellemző is lesz arra a csoportra; kialakulnak a sajátos, egyes vallásokra, vidékekre, társadalmi rétegekre utaló nevek” (57). A másik KECSKÉS JUDITÉ (Név és kultúra összefüggésének vizsgálata a miskolci görög katolikus és ortodox közösségben: 79—86), aki vallásokhoz köthető névhasználati és névadási szokásokat vizsgált. Bizonyos, hogy a közeljövőben többször találkozunk a *nyelvhasználat* és a *névhasználat* szembesítésével, e kategóriák egyező és különböző jegyeinek számbavételével — amiként a *névhangulat* és a *szóhangulat* kettősével is, mert a *névhangulat* sem szóalakutánzása csupán a *szóhangulat*-nak.

TÓTH VALÉRIA két előadással (két szimpozionban) is szerepel. „A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban” (127—38) címűben a névadási szabályszerűség megragadására ajánlott helynévmodelleket nyelvföldrajzi keretbe, pontosabban ilyen helyzetbe, szerepbe illeszkedve vizsgálja. Minthogy ezúttal vizsgálati anyagát a növény- és állatnevekből alakult helynevekre korlátozza, világosan megfogalmazza, hogy az ajánlott új „irányvonal” (137) „csak a magyar nyelvterület egészére, valamennyi helynévfajtára és valamennyi helynévtípusra kiterjedő” (uo.) vizsgálattal vezethet a szabályszerűséget deklaráló eredményre. Másik előadásában (A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok ómagyar helyneveink tükrében: 295—302) azokhoz a témákhoz csatlakozik, amelyek a névtant más nyelvészeti diszciplínákkal kapcsolják össze — rendre meggyőzően. Kötetünkben ilyenek még az alaktanhoz, szóalkotásokhoz kötődők: TAKÁCS JUDITnak „Az ige képzés egy sajátos esete: keresztnévekből alkotott ige” (91—7) című és NEMES MAGDOLNÁnak az előadása, amely az új leíró grammatikák ösztönzésére tett kísérletet az összetétellel alakult földrajzi köznevek alaktani vizsgálatára (91—7).

JUHÁSZ DEZSŐ szimpozionvezetői előadása (Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések, 165—72) több nyelvszemléleti kérdést ítél (teljes joggal) időszerűnek, tisztázandónak és érvényesítendőnek. Azt aligha kell különösebben bizonygatni, hogy előadása címében a nyelvjárástörténet nem a (meghaladni kívánt) múlt, s a történeti szocio-

lingvisztika pedig nem a (diadalra egyedül érdemes) jövő szembesülése. Ellenkezőleg: ezúttal a köztük levő és szemléletileg is hangsúlyos — itt is. A szociolingvisztika a leíró és történeti nyelvjárástanra, valamint a leíró és történeti nyelvészetre egyaránt hatással van, vagy inkább lett, s főként lesz. A történeti szociolingvisztika fő feladata „a nyelvi változási folyamatok rekonstrukciója olyan módon, hogy a folyamatokat a maguk társadalmi beágyazottságában tárja fel” — írja ZELLIGER ERZSÉBET (304). Nemcsak logikailag várható, hanem tapasztalható is, hogy a történeti szociolingvisztika (vagy akár a szociolingvisztika) értelmezésében kettős hibát követhetünk el: az is hiba, ha azt állítjuk, hogy nincs benne semmi új, de az is, ha azt, hogy teljesen új. Nemrégiben GOMBOCZ ZOLTÁN nevezetes 1931-es közgyűlési előadására polemikus tónusban utaltam (Nyr. 2003: 368), GOMBOCZ ugyanis a nyelvtudományt és a nyelvhelyességet szembeállította egymással: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvészociológia problémája” (MNy. 1931: 11). A mostani összefüggésben arról tanúskodik ez az idézet, hogy ha másért nem, legalább a nyelvészociológia nyelvtudományi státusának megváltozása, nyelvtudománnyá válása miatt sem állíthatjuk, hogy nincs semmi újdonsága. De teljesen hamis vélekedés volna és lenne az, ha tudománytörténetileg előzmény nélküli, gyökértelen szaktudományként láttatnánk. Nem szójáték tehát, ha összefoglalóan azt mondjuk: a történeti szociolingvisztika történetiségének tudománytörténeti beágyazottságában is meg kell mutatkoznia.

A kötet címében is kiemelt új szemléletű kategória a *dimenziális nyelv-szemlélet*. „*En dimenzionális nyelv-szemlélet*-nek nevezem azt a nyelvészeti látásmódot, amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió... Mindhárom dimenzió a nyelv lényegéhez tartozik, működő nyelv tér, idő és beszélő nélkül elképzelhetetlen, ezért bármelyikük negligálása elméleti szempontból kifogásolható” (166) — írja JUHÁSZ DEZSŐ. (Az itteni „tér, idő, humán [dimenzió]”, ill. „tér, idő és beszélő” hármasa P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT szerint „tér, idő, társadalom” [233].) A megnevezett dimenziókhoz egyértelműen rendelhetők nyelvészeti szaktudományok, szakágak. A humán (beszélő, társadalom) dimenzióhoz a humán nyelvészet (166) sok megnevezett tagja (szocio- és pszicholingvisztika, neurolingvisztika, folklórlingvisztika) és meg nem nevezett is, mint a (történeti) pragmatika. Szemléletileg természetesen nem a lajstromozható szakágak bőségére teendő hangsúly, hanem ezek és főként a három dimenzió egységére, együttlétére — állapotban és változásban egyaránt. Ahogy JUHÁSZ DEZSŐ írja: „szerves egységbe [kiemelés tőlem — P. F.] épül a nyelvi működés három fő dimenziója” (l. fent).

A magyar nyelv történetében is kitüntetett jelentőségű folyamat a nyelv kétváltozatúra tagolódása, illetőleg kétváltozatú állapota. A legutóbbi tudománytörténeti szakasznak egyik jellemzője (természetesen a szociolingvisztikai és művelődéstörténeti irányultság megerősödésétől nem függetlenül) a beszélt nyelv és írott nyelv történetének feltárása és leírása. A fő módszertani nehézség köztudottan abból fakad, hogy írott szövegekből kell kibontani az egykori beszélt nyelvet. A „rég szövegek szóbeliségének közvetett megragadása olyan szövegeken keresztül [sikerülhet a legnagyobb eséllyel], amelyek rögzítői tudatosan törekedtek az élőbeszéd visszaadására” (JUHÁSZ DEZSŐ, 172), tehát jegyzőkönyvek, periratok, misszilisok, naplók szövegeiben. A beszélt nyelvi sajátosságok (mint például a mindennapi élet szavai, az emotív elemek, a képszerű kifejezések, a frazémák [189]) feltárásában B. GERGELY PIROSKÁNAK köszönhetünk a legtöbbet. Kongresszusi előadása (A közéleti és beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, 187—99) különösen fontos tanulmányai sorában, mert éles fényvel világít rá arra, hogy nem két tömbösödött nyelvváltozat, a *beszélt és az írott nyelv viszonyáról* van szó: a „nyelvhasználat ugyanis eleve több-rétű, többféle belső nyelvtípus elemei szövődhetnek össze benne. Különösen áll ez a mindennapi ún. beszélt nyelvre, melynek még a nyelvhasználat írott változataival is sok átfedési pontja, sávja van” (188—9). Külön kibontható lenne akár ennek az idézett résznek is számos eleme, így a nyelvhasználat belső nyelvtípusainak ténye és rendje, az összeszövődés értelmezése, a mindennapi és egy (vagy több) „nem mindennapi” beszélt nyelv viszonya, a nyelvhasználat írott változatának

többsége („írott változatai”) stb. Előadásának tematikus nevezetessége éppen az, hogy egy sajátos, több szempontból nevezetes írott nyelvi változatot vizsgál a kétváltozatúság történetébe illesztve: az erdélyi fejedelemség (sajnos páratlan, társtalan) városi közéleti, hivatali nyelvét a XVI–XVII. századi erdélyi fejedelemségben. A korabeli mindennapok szóbeliségéből a közéleti (írással) nyelvhasználatba átemelt szavak és kifejezések felismerése, elkülönítése önmagában számos buktatót rejt magában, de további kérdéseket is felvet. Például azt, hogy megragadható-e, s ha igen, miként a beszélt nyelvi elemek hivatalosodása, azaz van-e olyan „pontja, sávja” a két nyelvváltozat érintkezésének, ahol (és amikor) a korabeli nyelvvállapotban is érezhetően réteget váltottak, közéleti státusúak, hivatali presztízsiük lettek?

Aligha pusztán véletlen, hogy a kongresszuson mások is éppen a jogi szaknyelv körében vizsgálták a beszélt és írott nyelvi sajátosságokat. B. KOVÁCS MÁRIA boszorkányperekben a közép-magyar beszélt nyelvre jellemző fordulatokat s a jogi szaknyelv terminológiájának megmagyárosodására utaló adalékokat (A közép-magyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői: 225–31); NÉMETH MIKLÓS egy magisztrátusi írnok és egy bírósági lejegyző írásának egybevetéséből következtetett az írott és beszélt megkülönböztetésére és az írott nyelvi standard erősödésére (Kései közép-magyar adalékok egy váltakozáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írnoki nyelvben, 253–60); MIZSER LAJOS pedig Pesty Frigyes helynévtárában közreműködő leírók (jegyzők, tanítók, lelkészek, bírók) hivatalos stílusának és nyelvjárás (beszélt nyelvi) vonásainak együttélését dokumentálta (Népnyelvi adalékok az 1864. évi helynévtárból, 249–51).

PÉNTEK JÁNOS előadásából (Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése, 311–6) két mozzanat emelkedik ki. — Az egyik a mondanivaló alapjaként, szándékaként fogalmazódik meg: „azt óhajtom demonstrálni, hogy a státus és a presztízs nem eleve elrendelt és minden elemükben befolyásolhatatlan jellemzői a nyelvnek, hogy tehát vannak lehetőségei és esélyei a státustervezésnek és a presztízstervezésnek, és hogy ez lassíthatja, megállíthatja vagy éppen vissza is fordíthatja a kedvezőtlen irányú nyelvi folyamatokat” (311). Nyilvánvalóan nem csak a kisebbségi nyelvváltozatok értékelésében, azok státus- és presztízstervezésében, tehát nem csupán az ottani kedvezőtlen irányú nyelvi folyamatokban van lehetőség és esély a „befolyásolásra” vagy a „tudatos és igényes nyelvhasználat” bátorítására (316). A megfogalmazott tételt tágabb sugarú hatóköre miatt másutt is, általában is — értelmezésben és vitában — érvényesnek kell tartanunk. — A másik mozzanat azért emelendő ki, mert más előadásokban is hallhattuk némi „visszhangját”, anélkül, hogy köztük valamilyen előzetes összehangolódást, kapcsolódást kellene vagy lehetne feltételeznünk. A magyar nyelv regionális és kontaktusváltozatairól szólva azt állapítja meg PÉNTEK JÁNOS, hogy „nem a szétfejlődés, az eltávolodás, hanem a leépülés, a hiány jellemző rájuk” (313). A visszhang azért érdemel idézőjelet, mert a rokon tematikájú, problematikájú előadások kulcsszavai jórészt mások, s ezért kérdéseket fakasztanak. A nyelvvesztés, a „részrendszer felbomlása”, a (funkcionális) nyelvjárásvesztés (Cs. NAGY LAJOS, A nyelvjárásvesztés jele és oka a felvidéki Medvesalja nyelvjárásában, 349–55), a (fokozatos) nyelvváltás (KOVÁCS MAGDOLNA, Hatalom és nyelv: fokozatos nyelvváltás az ausztráliai magyarok körében, 339–47), a félnyelvűség (POMOZI PÉTER, Az anyanyelvtől a félnyelvűség felé: a nyelvvesztés egy sajátos formája ellen, 357–66) vagy a „grammatikai és kommunikációs normák” fellazulása (KÁDÁR EDIT, Nyelvvesztés — nyelvmegtartás. Egy dél-erdélyi nyelv- és nyelvjárásziget példája, 317–28; SÁNDOR ANNA, Változó világ — változó kölcsönszavak. A Nyitra-vidéki magyar atlasz néhány térképlapjának kontaktológiai vallomása, 273–81) milyen viszonyban van a fentiekkel? Bizonyára többféle válasz adható, sőt adandó. PÉNTEK JÁNOS két kategóriaszava, a leépülés és hiány azonban önmagában is választ érdemel: szaktudományit, elemzőt is, de státustervezőit, cselekvőt is.

PUSZTAI FERENC